

ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
GEVHER NESİBE TIP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
YAYIN NO : 7

**EBU HÂMİD MUHAMMED
EL - GAZÂLÎ**

(1058 - 1111)

14. MART. 1988 - KAYSERİ

GAZÂLÎ'NİN HADİS ANLAYIŞI

Doç. Dr. Ali TOKSARI*

Giriş :

Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî (450/1058-505/1111)'nin, ömrünün uzun bir bölümünün geçtiği 5. asır hadis ilminin duraklama dönemine rastlar (1). Bu asırda Beyhaki (458/1066), Hatîb el-Bağdîdî (463/1070) ve İbn Abdilber (463/1070)'in dışında hadis ilminde temâyüz eden şahısları pek görmüyoruz. Hiç şüphesiz bu durumun en başta gelen sebepleri arasında 5. asırda yaşayan İslâm âlimlerinin daha önceki dönemlerde hadis sahasında yapılan çalışmalarını yeterli görmeleri gelmektedir (2). Aynı anlayıştan dolayı olacak ki, konumuzu teşkil eden İmam Gazâlî, başta felsefe, tasavvuf, kelâm ve fıkıh olmak üzere bir çok ilimle uğraştığı halde O'nun hadis ve hadis usûlü sahasında müstakil bir eserine rastlıyamıyoruz. Ancak her ne kadar âlimimizin hadis ile alâkalı müstakil bir eseri yoksa da başta «İnyâü 'ulûmi'd-dîn» adlı meşhur eseri olmak üzere telif ettiği bütün kitaplarda hadislere çok yer vermiştir.

Gazâlî, sünnet hakkındaki görüşlerini fıkıh Usûlü ile alâkalı eserlerinde açıklamıştır. Âlimimiz, şâfiî mezhebine mensub olduğundan sünnet hakkındaki görüşlerini bu mezhebin görüşleri-parelelinde açıklamıştır. Gazâlî: «O (yâni Hz. Peygamber) kendiliğinden konuşmaz. O'nun konuşması ancak bildirilen vahy ile dir.» (Necm, 3-4) meâlindeki âyetleri delil göstererek sünnetin vahy mahsülü olduğunu belirtmiştir. Diğer bir ifâde ile O'na göre Kur'ân-ı Kerim âyetleri vahy-i metlûv, hadisler ise vahy-i gayr-i metlûvdür (3).

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğr. Üyesi.

1. Gazâlî'nin Hadis Bilgisi

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, İmam Gazâlî'nin müstakil bir hadis kitabı olmamakla birlikte, eserlerinde bol miktarda hadis kullanmıştır. Gazâlî'nin hadis bilgisi ve hadis hocaları hakkında İslâm âlimleri arasında bir fikir birliği yoktur. Bazılarına göre O'nun hadis bilgisi yok denecek kadar azdır. İbn Teymiyye (728/1327) ve O'nun öğrencisi İbn Kayyim (751/1350) Gazâlî'nin hadiste sermayesinin az olduğunu söylemişlerdir (4). İbn es-Semânî'ye göre Gazâlî, hadisle uğraşmaya ömrünün sonlarına doğru başlamıştır. Nizâmiye medresesindeki tedris faaliyetini ikinci defa terkedip memleketi olan Tûs (5) şehrine döndükten sonra Ebû'l-Fityân Ömer b. Ebi'l-Hasan'ı buraya çağırarak izzet ve ikramda bulunmuş ve ondan Buhârî'nin Sahihî ile Müslim'in Sahihini okumuştur. Bu rivâyete göre Gazâlî, bu iki hadis kitabını ömrünün son iki yılında okuyabilmiştir. Çünkü O'nun Tus'a ikinci defa dönüşü hicrî 504 de tahakkuk etmiştir. İbn Asâkir (571/1176)'e göre Gazâlî, Buhârî'nin Sahihini Ebû Ömer el-Hafsi'den okumuştur. İbn Neccar da Gazâlî'nin hiçbir isnadının bulunmadığını ve sadece bir hadis müstesna O'na ait hiç hadis görmediğini ifade etmiştir. Abdülğâfir ise, Gazâlî'nin ömrünün sonlarına doğru kendisini hadise verdiği ve Buhârî ile Müslim'in sahihlerini okuduğunu, şâyet ömrü olsaydı bu ilim dalında da herkesi geçebileceğini belirtmiştir (6). Gazâlî'nin, Ebû Dâvud'un Sünen'ini, Ebû'l-Feth el-Hâkimi et-Tûsî'den tedris ettiği rivâyet edilmiştir (7).

Buraya kadar anlatılanlar Gazâlî'nin, ömrünün sonlarına doğru tamamen hadisle meşgul olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bu durum hiçbir zaman O'nun daha önce hadisle hiç iştiğal etmediğini göstermez. Hiç şüphesiz Gazâlî, daha evvel az da olsa hadisle meşgul olmuş ve az sonra adlarını vereceğimiz kişilerden hadis almıştır. Büyük bir bölümünü çok fırtınalı geçirdiği hayatının son döneminde ise kendisini tamamen hadis ilmine vererek Rasûlullah (s.a.v.)'in rûhaniyetine sığınmıştır (8).

Gazâlî'nin, hadis aldığı hocalarından bazılarının adları şöyledir: Hâkim Ebû'l-Feth el-Hâkimi et-Tûsî, Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Hafsi el-Mervezi, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ahmed, Muhammed b. Yahya b. Muhammed es-Seca'i, Ebû'l-Fityân Ömer b. Ebi'l-Hasan, Nasr b. İbrahim el-Makdisi (9).

2. Gazâlî'nin İhyâü 'Ulûmi'd-dîn Adlı Eserindeki Hadisler

Gazâlî'nin ilim âleminde en çok takdir gören eseri, İhyâ olduğu gibi, yine en çok tenkide tabi tutulan da bu kitabı olmuştur. O, kendi çağında başta bu eserde bulunan hadislerle yöneltilen tenkidler olmak üzere diğer yöndeki eleştirilere «el-İmlâan işkâlâtî'l-İhyâ» adlı bir kitab yazarak cevap vermiştir (10).

İhyâda bulunan hadislerle yöneltilen tenkidler, genelde bu eserde zayıf ve bilhassa mevzu hadislerin bulunduğu şeklindedir. İhyâdaki hadislerle en ciddi tenkid, Mâlikî âlimlerinden hicrî 536 yılında vefât eden el-Mâzerî tarafından yapılmıştır. Kuzey Afrika'lı ve Mâlikî âlim, İhyâyı okumadığını, ancak Gazâlî'nin öğrencileri ile görüşüğünü, onların kendisine Gazâlî'nin durumunu ve metodunu anlattığını, böylece sanki bizzat Gazâlî'yi görmüş gibi olduğunu belirtmiştir (11). Gazâlî hakkında arzedildiği şekilde bilgi sahibi olan el-Mâzerî, İhyâda bir çok mevzu hadis bulunduğunu belirttikten sonra, takva sahibi bir kişi kendisince sâbit olmadıkça: «İmam Mâlik şöyle dedi, İmam Şâfiî böyle söyledi dahi diyemez.» demiştir (12). Mâzerî, bu sözleri ile İmam Mâlik ve Şâfiî'nin sözlerini nakletmekte bu şekilde hassas olması gereken müttakî bir kişinin nasıl olur da hiçbir araştırma yapmadan ve sahih olduğuna kani olmadan bir sözü Rasulullah (s.a.v.)'a nisbet edebilir demek istemiştir.

İbn Sübkî (771/1369), Mâzerî (536/1141)'nin İhyâ'da bulunan hadislerle yönelttiği bütün tenkidlere cevap vermiştir. İbn Sübkî, Gazâlî'nin hadiste mütahassıs olmadığını, adı geçen eserde bulunan haber ve eserlerin daha önce yazılmış fıkıh ve tasavvuf ile alakalı kitaplarda dağınık olarak bulduklarını ifade etmiştir (13).

İbn Sübkî'ye göre Gazâlî Mâzerî'nin iddia ettiği gibi hiçbir vakit senedsiz bir hadisi, kâle Rasulullah (Rasullah şöyle buyurdu.) diye eserine almamıştır. O, daima bu tür sığa ile senedi mevcut hadisi almıştır. Şayet zannı gâlibi hadisin sağlamlığı yönde değilse o vakit bu tür sigayı kullanmıştır (14).

İbn Sübkî, Mâzerî'nin İhyâ'daki mevzu hadis konusundaki iddiası hakkında da şunları söylemiştir: «İhyâ'daki mevzu hadis meselesine gelince, bu iddia benim tüylerimi ürpertiyor. Bunları Gazâlî mi uydurdu ki, Mâzerî O'nu ayıplıyor. Bu, buz gibi bir taassub ve hiçbir tenkidçinin beğenmeyeceği çirkin bir davranıştır» (15).

Mâzerî'nin dışında Mâlikî mezhebine mensub İbnü'l-ârabî (543/1148), Turtûşî, Kadı İyaz (544/1149) da İhyâ'daki hadisleri tenkid eden âlimlerdendirler (16).

İhyâ'daki hadisleri tenkid edenler sadece Kuzey Afrika'lı ve Endülüs'lü İslâm âlimleri değildir. Bunların dışında Şâfiî'lerden Bedrüddîn ez-Zerkeşî (794/1391), Yûsuf ed-Dımaşki ile mutlak müctehidlerden İbn Teymiyye (728/1327), İbn Kayyım (751/1350) Gazâlî'nin İhyâ'sında mevzû hadislerin bulunduğunu söyleyen âlimlerden bazılarıdır (17).

Muhammed b. Seyyid Derviş, Gazâlî'nin kadrinin yüce, mertebesinin çok yüksek ve ilimdeki yerinin büyük olmasına rağmen İhyâ'sındaki hadisler içinde mevzu hadisler bulunduğu için, bu eserdeki hadislere itimad edilemeyeceğini söylemiştir (18).

İhyâ'da Bulunan Hadisler Konusunda Yapılan Çalışmalar

İslâm âlimlerinden bazıları adı geçen eserde bulunan hadisler arasında mevzû hadisler bulunduğunu ileri sürerek, bu eserdeki hadislere itimad edilmemesi gerektiğini söylerken, diğer bir grub âlim de bu kitaptaki hadislerin kaynaklarını bulmak için için yoğun çaba sarfetmişlerdir. Bu konuda ilk ciddi çalışmayı İbn Sübkî yapmıştır. Ancak O, bu eserdeki hadis diye verilen haberlerin kaynaklarını gösterme yerine, hadis kitaplarında bulunmayıp da İhyâ'da mevcut olan hadislerin bir listesini vermiştir (19).

Hiç şüphesiz bu alanda yapılan en ciddi ve hacimli çalışma ise, Irakî tarafından yapılmıştır. Bu müellif, İhyâ'da bulunan hadisleri tahrir ederek, Tahrirü ehâdisi'l-ihyâ adında iki cildli eserini meydana getirmiştir. Bilâhare bu eseri el-Muğnî an ham-lil-esfâr fi'l-Esfâr fi tahrirü mâ fi'l-İhyâ mine'l-Ahbâr adı altında ihtisar etmiştir (20). Irakî, bu mükemmel çalışmasını ancak 40 yılda bitirebilmiştir. Irakî, mezkur çalışmasında genelde İhyâ'da geçen haberlerin kaynağını bulmuş, 200 kadarının senedini ise tesbit edememiştir. İbn Hacer (852/1448), Irakî'nin arayıp bulamadığı haberlerin kaynaklarını bularak, bu konuda hocasının çalışmasını tamamlayan bir eser meydana getirmiştir (21).

Hanefî fakihlerinden Zeynüddîn Kâsım Kutluboğa (879/1576) da Tuhfetü'l-ahyâ fi mâ fâte min tahrirü ehâdisi'l-ihyâ adlı eserinde İhyâ'daki hadisleri tahrir etmiştir (22). Şi'i âlimlerden Molla Muhsin el-Feyz, İhyâ'daki hadisleri ehl-i beyt tariki ile ri-

vâyet edildiğini göstermek için, el-Mahaccetü'l-beyzâ fî ihye'l-ihyâ adında bir eser yazmıştır (23).

Bir kısım İslâ mâlimi de sadece İhyâ'da geçen hadisleri değil, genel olarak İhyâ'ya yönelik tenkidlere cevap vermek için eserler yazmışlardır. İbn Sübkî'nin dışında bu konuya eğilen müelliflerin başında ez-Zebîdî gelmektedir. Bu müellif, kısa adı İthâfû's-Sâde olan İhyâ şerhinin gerek giriş kısmında (Bkz., I/1-53), gerekse daha sonraki bölümlerde yeri geldikçe adı geçen eserdeki hadisleri müdafaa etmiştir.

Abdullah el-Ayderûside İhyâ'yı savunma sadedinde Ta'rifetü'l-ahyâ bi fadâilil-ihyâ adını taşıyan bir kitab telif etmiştir (24).

İsmail Hakkı İzmirli ile Şeyh Safvet Efendi'nin İhyâdeki Hadisler Konusundaki Tartışmaları

Biz, burada bundan 60 küsur yıl önce iki Türk âlimi arasında İhyâ'daki hadisler konusunda cereyan eden ilmi tartışmaya temas etmeyi uygun görüyoruz.

İsmail Hakkı İzmirli (1285/1869-1365/1946), 1920 lerde «Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye»nin üyesi bulunuyordu. Bu müessesede o devirlerde «Ceride-i ilmiyye» adında bir de gazete çıkarmaktaydı. İzmirli, bu gazetede yazdığı bir kaç makalede başka şeyler yanında içinde mevzu hadisler bulunduğu için, İhyâ'daki hadislere itimad edilemeyeceğini yazmıştı. Ayrıca İhyâ'yı başka yönleri ile de tenkid etmişti. Yine o dönemde «Tetkik-i mesâhif-i şerife ve müellefât-ı şer'iyye heyeti» reisi Şeyh Safvet Efendi (Yetkin) İsmail Hakkı'nın Tasavvuf ve özellikle İhyâ ve İhyâ'daki hadislere yönelttiği tenkidlere cevap vermek gayesi ile «Tasavvufun Zaferleri» ismini taşıyan bir eser yazdı. 160 sayfalık bu Osmanlıca eserde müellif, İhyâ'daki hadisler hakkında daha önce zikrettiğimiz, Irakî ve İbn Sübkî'nin çalışmalarından bahsediyor ve İbn Sübkî'nin, çok az bir kısmı müstesna İhyâ'da bulunan bütün haberlerin kaynağını bulduğunu belirtiyor. Safvet Efendi, İzmirli'nin «İhyâdaki hadislere itimad olunmaz.» sözünü çok ağır bulduğunu ve bunun küfrân-ı nimet olduğunu söylüyor (25). Müellif, İzmirli'nin, İhyâ'daki hadisler konusundaki düşüncelerini örneklerle cevap verdikten sonra Irakî'nin, İhyâ'da geçen hadisler hakkında yaptığı mezkur çalışmasını hatırlatarak: «Şu kırk senelik çalışma

mahsulü olan önemli eseri, kır kgün yahut kırk saat şöyle dursun kırk dakika tetkik etse idiniz, ne siz yorulur ne de bizi boş yere yormuş olurdunuz.» (26) diyerek O'nu tekid etmiştir.

İsmail Hakkı İzmirli, Şeyh Safvet Efendi'nin, Tasavvufun Zaferleri isimli eserinde kendisine yönelttiği tenkidlere «Mustasvife sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi Hakkın Zaferleri» adında bir kitap yazarak cevap vermiştir. İsmail Hakkı, bu eserinde İhyâ'nın kıymetli bir eser olduğunu, fakat içinde mevzû hadisler olduğu için bu kitabdaki hadislere itimad edilemeyeceğini ve bu şekilde düşünmenin de İhyâ'nın kıymetini azaltmayacağını belirtiyor. İzmirli, İrakî'nin senedlerini bulamadığı hadis sayısının 200'ün üzerinde olduğunu, buna az denemeyeceğini, İbn Sübkî'nin senedlerini tesbit edemediği hadislerin 36 sayfa tuttuğu görüşünü tekrarladıktan sonra, bu şekilde olan bir kitabın hadislerine itimad olunmaz, demenin yanlış olmaması gerektiğini ileri sürüyor (27).

SONUÇ :

Gazâlî, gerek yaşadığı dönemde, gerekse daha sonraki çağlarda ilim âleminin takdirini görmüş bir İslâm âlimidir. O, başta Felsefe, Tasavvuf, Kelâm ve İslâm Hukuku olmak üzere bir çok sahada eser vermiştir. Gazâlî'nin, arz edilen sahalarda geniş bilgiye sahip olmasına karşılık hadislerle fazla meşgul olmadığını görüyoruz. Belki de bu, tebliğimizin giriş kısmında açıkladığımız gibi, yaşadığı dönemin hadis ilmine bakışından kaynaklanmış olabilir. Ancak bu, O'nun hiç hadis bilmediği anlamına gelmez. Gazâlî, az veya çok hadis ilmi ile meşgul olmuştur. Bunun en büyük delili ise, O'nun başta İhyâ olmak üzere eserlerinde kullandığı hadislerdir. Ömrünün sonlarına doğru ise, hem hadis bilgisini artırmak, hem de bilhassa Rasulullah (s.a.v.)'a daha yakın olmak için, bütün meâsini hadise tahsis etmiştir.

İhyâ'daki hadislerin sıhhatine gelince, bu eserdeki hadislerin hepsine sâhîh dememiz nasıl mümkün değilse, büyük çoğunluğu mevzudur, binâenaleyh ondaki hadislerin hiçbirisine itimad edilmez dememiz de o ölçüde haksızlık ve yanlış olur, inancındayız. Gazâlî'nin, İhyâ'daki hadisleri genelde temel hadis kitaplarından değil, bu eseri hazırlarken yararlandığı tasavvuf ve fıkıh kitaplarından almış olma ihtimali mevcuttur. Bu yüzden İhyâ'ya kaynak teşkil eden kitaplarda bulunan bazı mevzu ve zayıf hadisler maalesef bu kıymetli esere girmiştir.

Netice olarak ifade etmek gerekirse, Irâkî'nin tahricinde de görüleceği üzere, İhyâ'da bulunan hadislerin büyük bir kısmı sahih olmakla beraber, içlerinde zayıf hatta mevzu hadisler de mevcuttur. Bu bakımdan İhyâ'daki hadislerden yararlanırken, Irâkî'nin mezkur çalışmasından faydalanmanın daha doğru olacağı inancındayız.

D İ P N O T L A R

1. Bilgi için Bkz., Koçkuzu, Ali Osman, Hadis İlimleri, 327.
2. Bkz., Koçkuzu, 329.
3. Gazâlî, Mustasfâ, I/129.
4. Zebîdî, İthâfî's-sâde, I/28.
5. Horasan ile Nisabur arasında bir Beldenin adı. Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, IV/49.
6. Zebîdî, I/19.
7. Zebîdî, I/19-20.
8. Bkz., Zebîdî, I/19.
9. Zebîdî, I/19-20.
10. Bu eser, Zebîdî'nin İthâfî's-sâde adlı eserinin kenarında basılmıştır. (I/41 vd.).
11. İbn Sübkî, Tabakâtü's-şâfi'yyeti'l-kübrâ, VI/240 vd.
12. İbn Sübkî, VI/241.
13. İbn Sübkî, VI/249.
14. İbn Sübkî, VI/250.
15. İbn Sübkî, VI/250.
16. Bkz., İbn Sübkî, VI/240 vd.
17. Bkz.; Zebîdî, I/28-40; İbn Sübkî, VI/240-258.
18. Muhammed b. es-Seyyid Derviş, Esne'l-metâlib, 275.
19. Bkz., İbn Sübkî, VI/287-388.
20. Bkz., Zebîdî, I/40-41.
21. Zebîdî, I/41.
22. Bu eser, İthâfî's-sâde'nin kenarında basılmıştır (I/1-41).
23. Bkz., İslâm Ansiklopedisi Gazâlî, Maddesi.
24. Zebîdî, I/41.
25. Şeyh Safvet Efendi, Tasavvufun Zaferleri, 24-25.
26. Şeyh Safvet Efendi, 25.
27. İzmirli'nin konu hakkında arzedilen ve diğer görüşleri için Bkz., İzmirli, İsmail Hakkı, Mustasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi Hakkın Zaferleri, 52-60.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

1. Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (505/1111), el-Mustasfa min 'ilmi'l-usûl, I-II, Mısır, 1322.
2. Koçkuzu, Ali Osman, Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi, İstanbul, 1983.
3. İbn Sübkî, Ebû Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkâfî (771/1369), Tabakâtü's-şâfi'yyeti'l-kübrâ, Mısır, 1388/1968.
4. İslâm Ansiklopedisi Gazâlî, Maddesi,
5. İzmirli, İsmail Hakkı (1365/1946), Mustasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi Hakkın Zaferleri, İstanbul, 1341.
6. Muhammed b. es-Seyyid Derviş, Esne'l-metâlib fi hadisi muhtelifi'l-merâtib Mısır, 1355.
7. Şeyh Safvet Efendi, Tasavvufun Zaferleri, İstanbul, 1343.
8. Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî (1203/1788), İthâfî's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhî esrârî ihyâi ulûmi'd-dîn, I-X, Mısır, 1311.
9. Yakut el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh al-Hamevî (626/1229). Mu'cemü'l-Büldân, I-X, Mısır, 1323.